

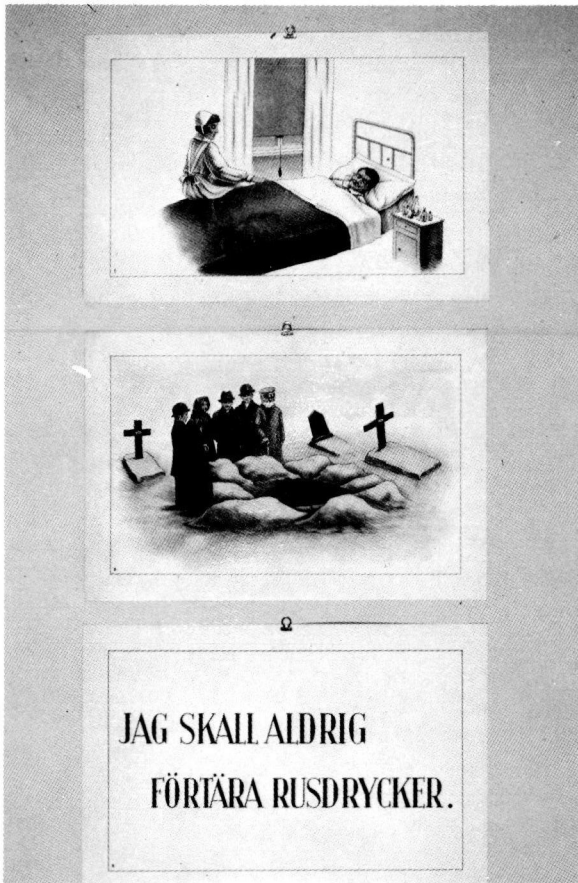
Yritän tässä artikkelissa hahmottaa valistusta kulttuurisena, historiallisena ja yhteiskunnallisena ilmiönä. Hahmottelen linjoja, joiden mukaisesti terveyskasvatus on Suomessa kehittynyt 130 vuoden aikana. Tarkoituksena on löytää sosiologisia selityksiä sille, miksi terveyskasvatus on tänä aikana muovautunut juuri sellaiseksi kuin se tänä päivänä on. Pääasiallisena aineistona käytän UKK-instituutissa kerättyä terveyskasvatuksen julisteiden historiallista kokoelmaa.

Kansalaismoraalin kohotuksen kampanjat

Ensimmäistä terveyskasvatusjulistetta, Turmiolan Tommia (1858), ei olisi omana aikanaan pidetty terveyskasvatuksena siitä yksinkertaisesta syystä, että mainittua käsitettä ei ollut olemassakaan. Käsitteiden muutokset eivät tietenkään suoraan kerro ajatustapojen muutoksesta, mutta ne antavat suuntaa pohdinnalle siitä, miten asioita eri aikoina hahmotetaan.

Tässä tapauksessa ero on ilmeinen ja selvä: Turmiolan Tommi edusti moraalista kasvatus- ta, se oli varoitus siitä, mihin huono moraalijohtaa. Siinähan Tommi elää onnellista perhelämää, kunnes menee juomatupaan, räyhää kotona, menettää omaisuutensa ja lopulta pieksää vaimonsa hengiltä. Siten Tommi päätyy vankilaan, ja kertomus päättyy opetukseen: ”Jo teki tekonsa wiina. Otti mielen miehen päästä. Raudat jalkahan rakenti.”

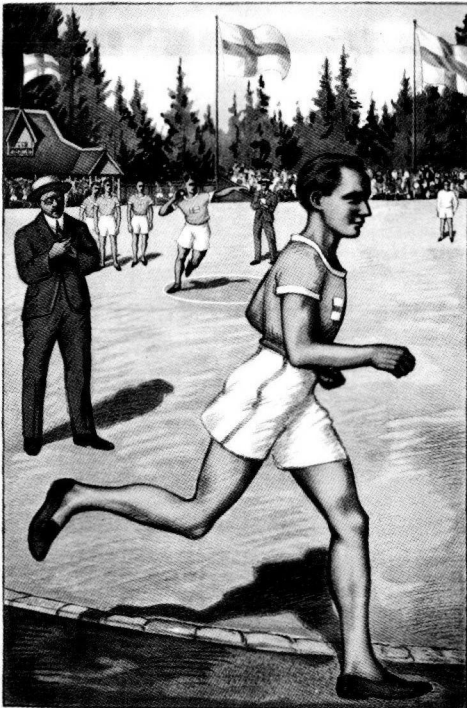
Tämänkaltainen kansalaismoraalia korostava terveyskasvatus jatkui vielä pitkälle Turmiolan Tommin jälkeenkin. Esimerkiksi 1920-luvulla tehtiin ruotsinkielinen juliste ”Jag skall aldrig förtära rusdrycker”, jossa kuvien mukaan juominen johtaa hautaan (kuva 1). Sen seikan, että varoitus näyttää perustuvan tieteelliseen tietoon alkoholin vahingollisista vaikutuksista ihmisen terveyteen, ei tule johtaa harhaan. Raittiusliikkeessä oli nimittäin 1800-luvun lopulta alkaen omaksuttu lääketieteellinen, varsinkin *perinnöllisyyden* käsitettä korostava ajatus- ja puhetapa eli diskurssi. Kuitenkin se nivoutui yhteen kansalaismoraalin diskurssin kanssa, koska ajateltiin, että myös hankitut ominaisuudet, kuten moraaliton elämäntapa ja sen aiheuttamat sairaudet, periytyvät (Peltonen 1988). *Hygienia* oli sotien välisen aatemaailman avainsana; puhuttiin seksuaalihygieniasta, hammashygieniasta, ruumiin hygieniasta ja rotuhygieniasta. Käsitteen hämmästyttävän

Samoin 1930-luvun julisteessa ”Kaikki taistelemaan keuhkotautia vastaan” (kuva 3) valistetaan: ”Parantuakseen vaatii keuhkotauti raitista ja puhdasta ilmaa, päivänpaistetta, runsaasti ja sopivaa ravintoa, riittävää lepoa, tyyntä luottavaisuutta ja iloista mieltä.”

Joku ehkä huomauttaa, että eikö tuo kaikki ole totta. Eivätkö kehotukset hygieniaan, käymälöiden ja pihan kunnostamiseen sekä valoisaampiin ja paremmin tuuletettuihin asuntoihin olleet oikeaan osuneita? Eikö näiden kampanjoiden avulla parannettu kansanterveyden tilaa? Tästä ei kuitenkaan ole kyse. En nyt pohdi sitä, mitkä neuvot olivat modernin tietämyksemme valossa hyviä ja terveyden edistämisen kannalta tehokkaita ja mitkä taas virheellisiä. Yritän vain sijoittaa terveyskasvatuksen neuvot ja niiden perustelut aikaansa, siihen maailmankuvaan, jonka rajoissa ne aikanaan tuntuivat luontevilta ja järkevilä. Näkökulmaani

Kuva 4.

Hannes Kolehmainen

voisi nimittää tiedonsosiologiseksi. Eivät ainoastaan biologisen ja lääketieteellisen tietämyksen valossa virheelliset neuvot ja kehotukset vaadi sellaista sosiologista analyysiä, joka selittää, miksi noin tai näin on joskus ajateltu. Myös totuuden löytämiselle ja yleiselle hyväksymiselle voidaan etsiä sosiologista selitystä. Jokainen tietää lukuisia esimerkkejä tieteilijöistä, jotka olivat ”edellä aikaansa”, jotka esittivät myöhemmin oikeaksi todistettuja teorioita aikana, jolloin niitä ei otettu vastaan. Tai päinvastoin tiedetään, että monet merkittävät keksinnöt eri tieteenaloilla on keksitty samanaikaisesti eri puolilla läntistä maailmaa, koska ”aika oli niille kypsä”.

Palatkaamme 1920- ja 1930-luvun hygienian teemaan. Ei ainoastaan keuhkotautia ja syöpäläisiä vaan myös esimerkiksi rikollisuutta vastaan taisteltiin raittiin ja valoisan ympäristön avulla. Keuhkotautiparantoloiden ohella maaseudulle rakennettiin vankiloita ja kasvatuslaitoksia. Ajatuksena oli, että valoisa ja raitis maalaisympäristö, rehellinen työ tai oleilu raitiissa ulkoilmassa parantaa kaikenlaiset loiset ja syöpäläiset. Ajateltiin, että terveellinen elinympäristö on myös moraalisesti hyvälaatuista. Terveyden lähteenä nähtiin valoisa ja raikas maaseutuympäristö, koska yhteiskuntaa uhkaavien vaarojen — tulivatpa ne sitten rikollisuuden tai tautien muodossa — katsottiin sikiävän kaupungin synkillä ja pimeillä sivukauduilla, työläisten slummeissa (Frykman & Löfgren 1985).

Moraaliset esikuvat

Terveyskasvatusjulisteissa jo varhain näkyvänä teemana on moraalisten ja elämäntapaan liittyvien esikuvien käyttö. Tavallaan se on suoraa jatkoa Turmiolan Tommille, joka esiintyi varoittavana esimerkkinä. Eräässä 1930-luvulla julkaistussa raittiusjulisteessa (kuva 4) on piirroskuva Hannes Kolehmaisesta, suuresta juoksijasta, ja seuraava teksti: ”Hannes Kolehmainen on lausunut: ’Olen sitä mieltä, että urheilija, joka käyttää alkoholia ja muita kiihoitusaineita, vaikkapa vähemmänkin, tulee aikaa myöten leväperäiseksi ja haluttomaksi mihinkään kovempaan, rasittavaan ja kestävyttä kysyvään yritykseen.’ ”

Sama keino toistuu 1960-luvun alun julis-

LEVÄNNYTT SYDÄN JAKSAA

SYDÄNTAULITTO

SILMÄ LEPÄÄ SYDÄN LEPÄÄ

SYDÄNTAULITTO

Kuva 5.

teessa, jossa on 510 cm hyppäävä seiväshyppääjä ja teksti ”Mestari ei polta, ethän sinäkään”. Näissä kahdessa julisteessa on kuitenkin se ero, että aikaisemmassa Kolehmainen esiintyy auktoriteettina ajatusmallille, jonka mukaan alkoholi ja muut kiihotusaineet murentavat ihmisen moraalisen selkärangan, kun taas 1960-luvun julisteessa seipään mestaria tarjotaan suoraan esikuvaksi ja malliksi.

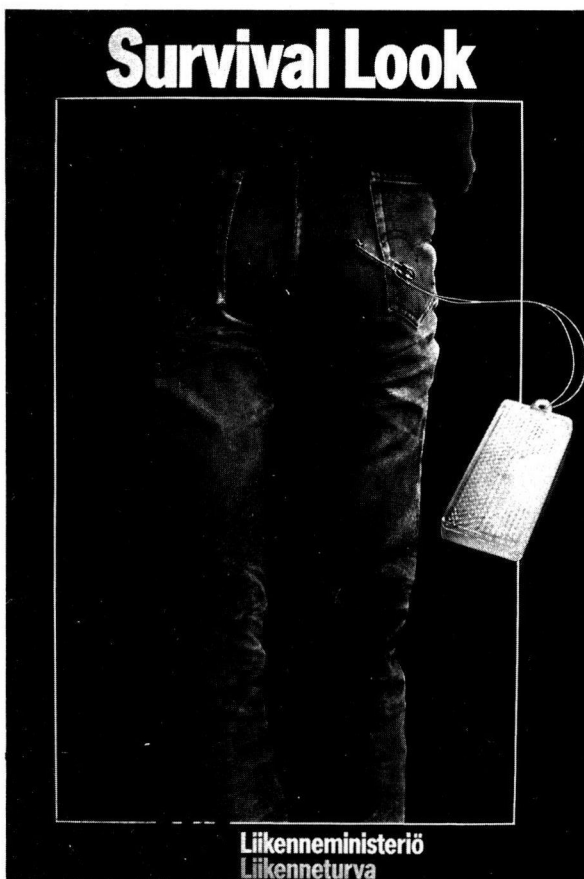
Valistussanomien ovat sitten Turmiolan Tommin päivien kääntyneet yhä enemmän positiivisten mallien tarjoamisen suuntaan. Kolehmais-juliste on tässä mielessä käännepiiste: hän on esikuva ja auktoriteetti, joka lausuu varoituksen sanan.

Esikuvien käyttö ei ole 1960-luvun alun jälkeenkään häipynyt terveysjulisteista, vaikka erilaisten terveellisiksi väitettyjen tuotteiden mainonta on kaapannut suurimman osan tämän hetken huippu-urheilijoista. 1980-luvun julisteet ovat suureksi osaksi *elämäntyylin* markkinoimista, tyylin, joka on tunnistettavissa ilman, että sitä tarvitsee yhdistää johonkin julkiseen. Tällainen on esimerkiksi juliste, jossa

esiintyy kaksi punkkarinuorta. Teksti kuuluu: ”Rohkeutta tarvitaan — röökiä ei ollenkaan.” Sekin on eräänlainen käännepiiste tai esimerkki käänteestä. Yleisessä tietoisuudessa oleva mielikuva punkkareista nimittäin tuskin on sellainen, että punkkarit ovat — tai olivat — esimerkkejä terveestä, savuttomasta elämäntavasta. Päinvastoin punkkari lienee lähimpänä sitä mielikuvaa, joka 1980-luvun suomalaisella on Turmiolan Tommista. Valistaja haluaa tarjota punkkarille toisenlaisen identiteetin, kesyttää hänet siltä osin kuin punkkareiden elämäntyyli on epäterveellinen.

Terveellisuuden diskurssi

Juuri *terveellisyys* on meidän aikamme avainkäsitteitä aivan samalla tapaa kuin hygieeni oli 20- ja 30-luvun. Silläkin on toki taustansa kauempana valistuksen historiassa. Terveellisuuden nousu liittyy rationaalisen perustelutavan yleistymiseen terveystieteessä. Käytössäni olleista julisteista ensimmäinen sitä selvästi käyttänyt oli Ylioppilaiden Raitti-

Kuva 6.

usyhdistyksen 1950-luvulla julkaisema juliste, jossa sanotaan: ”Alkoholin hinnan maksat 3 kukkarosta, rahoistasi, terveydestäsi, työkyvystäsi. Maidossa on voima ja terveys.” Nyt, kun maitoakin jo pidetään epäterveellisenä ainakin aikuisväestölle, se kuulostaa epärationaaliselta. Kuitenkin se on rationaalinen siinä mielessä, että rationaalisessa diskurssissa valistus nojaa puhtaasti ja yksinomaan eräänlaiseen kustannus- ja hyötyanalyysiin. Pyritään osoittamaan, että tämä tai tuo pahe tai elämäntapa tulee kalliiksi, heikentää työkykyä tai terveydentilaa eli johtaa ”ennenaikaiseen” hautaan, kuten sanotaan. Elämäntavan epäterveellisyys on terveyskasvatuksen keskeisin ja tavallisin motiivi, minkä nojalla ihmisiä kehoitetaan muuttamaan tapojaan. Ei ole kenties sattuma, että edellä mainitun varhaisen, terveellisyteen ja haitallisuuteen vetoavan terveyskasvatusjulisteen laati Ylioppilaiden Raittiusyhdistys, sillä tällaiseen rationaalisuuteen

vetoaminen heijastaa erityisesti keskiluokkaisuutta maailmankuvaa.

Tämänkaltainen rationalistinen valistus on itse asiassa ns. päämäärarationalisuutta: se on arvovapaata sillä edellytyksellä, että päämäärä — terveys ja pitkä elinikä — otetaan annettuna. Tässä *terveellisuuden diskurssissa* ihminen pelkistetään koneeksi, elimistöksi, joka tulee pitää käynnissä niin kauan kuin suinkin mahdollista. Ja lisäksi koneen tulee käydä tasaisesti ja tehokkaasti. Tällaisia ovat esimerkiksi Sydäntautiliiton sydän-julisteet, joita on kokonainen sarja. Esimerkiksi kelvatkoon juliste ”Levännyt sydän jaksaa” (kuva 5). Siinä ihminen on pelkkä pumppu, sydänlihas. Sarjan julisteet tuovat kyllä esille elämän eri puolia: tulee levätä, retkeillä ulkoilmassa ja purkaa sydäntään, mutta kaikki tämä vain jotta kone pysyisi käynnissä. Jos tästä vielä sattuu nauttimaan, sitä parempi, sillä myös onnellisuus jatkaa elinikää.

Mielekkyys elämän pituuden ja tehokkuuden maksimoivaan elämään haetaan usein siitä, että terveellisestä elämäntavasta tehdään *tyyli*, erilaisin merkein ja tavaroin markkinoitava muoti. Liikenneturvan heijastimien käyttöä markkinoiva juliste (kuva 6) kiteyttää tämän. Siinä on vain farkuissa heijastin sekä teksti ”Survival Look”. Siinä kiteytyy 1980-luvun valistussanoma: tulee säilyä hengissä.

Terveys ja talous

Tulee siis säilyä hengissä, jotta voisi elää, ja tulee elää niin, että säilyy hengissä. Tästä voi tehdä elämänsenteen ja tyylin, survival lookin, omaksumalla kaikki ohjeet, joita terveyskasvatus ja vaikkapa Liikenneturva antavat, seuraamalla valppaasti uusimpia tuloksia terveydelle vaarallisista asioista valmiina muuttamaan minkä tahansa elämäntavan, jos uusimmat tutkimustulokset osoittavat sen terveydelle haitalliseksi, ja käymällä pahimman varalta hengissä säilymisen kurssin.

Tällainen valistus tuntuu meistä entistä kansalaismoraalin tai aatteiden pohjalta nousevaa ja niihin vetoavaa valistustoimintaa järkevämältä, koska hengissä säilymisestä on tullut aate ylitse muiden. Se on myös terveyskasvatuksen sokea piste, koska se on premissi, lähtökohta, jonka varassa valistusta tehdään tai ai-

nakin ajatellaan tehtävän.

Modernista terveyskasvatuksesta voidaan puhua tilanteessa, jossa valtiollisella tasolla on oivallettu, että kansalaisten terveys ja hyvä työkyky ovat kansallisen taloudenhoidon kulmakivi, ja jossa todetaan, että kansalaisten elintavat ovat joiltakin osin ristiriidassa hyvän taloudenhoidon kanssa. Vuosisadan alkukymmenten ja sotien jälkeisen ajan kampanjat tauteja ja loisia vastaan olivat terveyskasvatuksen alkusoitto, mutta näissä kampanjoissa terveyden käsitteestä ei ollut vielä tullut laajaa, kaiken kattavaa abstraktiota, jonka valossa mitä tahansa tapaa tai tottumusta olisi ajateltu voitavan arvioida ja arvottaa. Tuolloisissa rottaja syöpäläissodissa ja keuhkotautivalistuksessa taisteltiin yksittäisiä tauteja tai taudin aiheuttajia vastaan, kun taas modernissa, ennalta ehkäisevässä terveyskasvatuksessa terveellisydestä ja ruumiin kunnosta tulee rahaan verrattava ja rahaksi muutettavissa oleva abstraktio. Ihmisiä motivoidaan kuoleman ja sairauden pelon avulla sekä parempaa toimeentuloa, parempaa elintasoja lupaamalla muuttamaan elintapojaan. Terveys parantaa työkykyä ja säästää verovarjoja eli parantaa kansallista kilpailukykyä; tässä mielessä terveellinen elämäntapa on korkean työmoraalin laajennus.

Terveys yhteiskunnallisena arvona

Voidaanko terveysjulisteissa nähtävän kehityslinjan valossa päätellä, että terveyskasvatuksesta on 1980-luvulla tullut yhä paljaammin valtiovallan taloudellisia etuja palvelevaa toimintaa? Terveyden ja talouden välinen yhteys on toki ilmeinen, mutta se on tuskin tullut entistä kiinteämmäksi, vaikka se näkyy tämän vuosikymmenen julisteissa entistä selvemmin. Kiintoisampaa onkin julisteissa annettujen kehotusten perustelujen muutos: 1980-lukua kohti tultaessa julisteissa vedotaan kansallisten tai luokkaperustaisten arvojen tai ideologioiden sijasta yhä useammin vain yksilön terveyteen.

Tähän voi löytää ainakin kaksi syytä. Ensinnäkin terveyskasvatus on tullut luonteeltaan yhä enemmän valtiolliseksi. Toki suuren osan kampanjamateriaalista tuottavat erilaiset kansalaisjärjestöt, mutta niitä ei voi missään nimessä pitää kansanliikkeinä eikä siten verrata vaikkapa vuosisadan alun raittiusliikkeeseen.

Ne ovat järjestöjä, jotka ovat keskittyneet terveyden eivätkä jonkin maailmankatsomuksen tai kansalaismoraalin edistämiseen. Ne järjestävät erilaisia terveyskampanjoita pääasiassa terveysministeriön avustuksen turvin. Koska järjestöt ovat omistautuneet lähinnä vain terveyden vaalimiseen ja koska kampanjat ja julisteet on usein suunniteltu mainonnan ammattilaisten avustuksella, teksteistä ja kuvista ei juuri löydy aatteellisia tai yhteiskunnallisia intohimoja.

Toinen mainittua kehitystä selittävä tekijä on se, että perustelutavan muutos heijastaa yhteiskunnan yksilöllistymistä ja siihen nivoutuvaa biologisoitumista. On nimittäin muistettava, että terveyskasvatuksen ensisijaisena pyrkimyksenä on suostutella ihmisiä muuttamaan tapojaan, ei niinkään muuttaa ihmisten koko maailmankuvaa. Aivan kuten tuotteita markkinoiva mainonta myös terveellisiä elintapoja markkinoiva terveyskasvatus yrittää tavoittaa ajan hengen, vetää siitä narusta, joka tuntuu parhaiten tehoavan. Tällä vuosikymmenellä suostuttelu nojaa yksinomaan terveyteen, koska se herättää kulttuurista vastakaikua.

Esimerkiksi suomalaista juomatapaa ei enää 1950-luvun tapaan käsitellä ”yhteiskunnallisena alkoholikysymyksenä” vaan enenevässä määrin epäterveellisenä tapana, joka voi johtaa ”henkilökohtaiseen ongelmaan”. Enää ei kansanliikkeenä taistella juoppoutta tai keuhkotautia vastaan, vaan yksilöt tutkailevat omia elintapojaan terveellisuuden ja haitallisuuden näkökulmasta. Esimerkiksi tuoreessa työelämän alkoholihaittoja ehkäisevässä kampanjamateriaalissa haittoina luetellaan muun muassa sairauksien ja poissaolojen lisääntyminen sekä työsuhteen vaarantuminen ja uralla etenemisen hidastuminen.

Terveellisuuden diskurssi puhuttelee nimenomaan yksilöä, kertoo, mitä riskejä hänen terveydelleen mistäkin elämäntavasta aiheutuu; se ei edusta yhteisöä tai kansanliikettä, joka pyrkii yhteiskunnallisiin tai sivistyksellisiin päämääriin. Elintapoja ei enää punnita joillakin yhteisön hyväksymillä moraalisisilla periaatteilla vaan niiden terveellisyydellä. Ajatellaan, että tapojen ja tottumusten epäterveellisyys on eksaktisti, kokeellisesti mitattavissa oleva asia. Eikä biologisoituminen ulotu vain elintapojen terveydellisten vaikutusten luonnontieteelli-

seen mittaamiseen; myös yksilön haluttomuutta tai kyvyttömyyttä välttää ilmeisen epäterveellisiä tai hänelle muuten haitallisia tapoja pidetään tauteihin verrattavana sairautena.

Biologisoituminen lisää siis "sairauksien" määrää ja laajentaa sitä ihmiselämään kuuluvien asioiden alaa, jota tarkastellaan "sairauden" tai "terveyden" näkökulmasta. Yksilön vaikeutta luopua jostain äärimmäisen haitalliseksi todetusta tottumuksesta aletaan biologismin näkökulmasta itsessään tarkastella sairautena tai sellaisen oireena, koska entisen elämäntavan jatkaminen vastoin parempaa tietoa on irrationaalista. Kuvitellaanpa, että saunomisen todettaisiin kiistattomasti olevan syy moniin vakaviin sairauksiin. Ennen pitkää Suomessa todettaisiin olevan kymmeniä tuhansia saunomisesta vakavasti riippuvaisia, hoitoa tarvitsevia ihmisiä.

Yksilöllistyminen ja biologisoituminen ei ole valistajien keksintö tai terveyskasvatuksen tulosta, niin suurta merkitystä sillä tuskin on. Muihin arvoihin kuin terveellisyteen veto-

amalla valistuksella ei varmaan olisi nykyistäkään vaikutusta, sillä vain todelliset kansanliikkeet voivat uskottavalla tavalla kytkeä elämäntapaan liittyvät ihanteet laajempiin aatteellisiin yhteyksiin. Modernissa valtiollisessa terveyskasvatuksessa on vain se vaara, että biologismi hämärtää kykymme ymmärtää elämäntapaamme sen yhteiskunnallisissa yhteyksissä ja lyö terveellisuuden diskurssin kannalta väärin arvovalintoihin irrationaalisuuden leiman, sairauden modernin synonyymien. On muistettava, että myös terveys on yhteiskunnallinen arvo, tapa jäsentää ja arvottaa elämää ja yhteiskuntaa, niin itsestään selvänä lähtökohtana kuin me sitä pidämme.

Kirjallisuus

Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar: På väg. Bilder av kultur och klass. I: Frykman, J. & al.: Moderna tider. Vision och vardag i folkhemmet. Malmö: Liber Förlag, 1985

Peltonen, Matti: Kuinka "suomalainen viinapää" syntyi? Alkoholipolitiikka 53 (1988): 1, 3—13.

English Summary

Pertti Alasuutari: Valistus kulttuurisena ilmiönä (Health education as a cultural phenomenon)

The article outlines the development of Finnish health education in the 130 years since its emergence. Observations and interpretations are based on a historical collection of health education posters from this time. The approach of the analysis is sociological: erroneous orders and pieces of advice cannot merely be traced to their conditions of emergence; even the discovery and general acceptance of truth need to be sociologically explained.

The first health education poster, a warning of the dangers of alcohol presented in the form of a cartoon, cannot be defined as health education for the simple reason that the concept had not yet emerged. It is representative of the first period of campaigns we now term as health education and provides an example of campaigns designed to increase the moral awareness of the public.

While the campaigns of the 1920s and 1930s concerning health issues were often launched by social movements and were addressed to the community, from the 1950s onwards the health of the individual has become the sole target of health education. "Health discourse"

motivated individuals to change their ways; it warned and pointed out that certain habits are detrimental to the health of the individual, which has become a value in its own right. The message of health education of the 1980s could be thus crystallized: one has to survive in order to live, and one has to live in such a way that one survives. Health has become an abstraction that can be likened to and is, in point of fact, exchangeable with money. A healthy lifestyle is an extension of first-class work ethics.

The decrease in communal values in modern health education is partly due to the professionalization and institutionalization of health education. There are no social movements, only State institutions or associations subsidized by the State involved in the business. This is, in turn, discernible in the increase in individualization and medicalization. "Health discourse" strikes responsive chords in an individual, not in a community. It is believed that the impact of any habit on an individual's health can be measured in an exact, scientific way. What is more, an individual's unwillingness or inability to behave in a fashion commonly accepted as healthy is itself perceived as a disease. In modern health education there is a danger that medicalization will restrict our ability to realize our way of life in its social contexts, and that behaviour considered unacceptable from the viewpoint of health discourse, is labelled irrational — a modern synonym for disease.